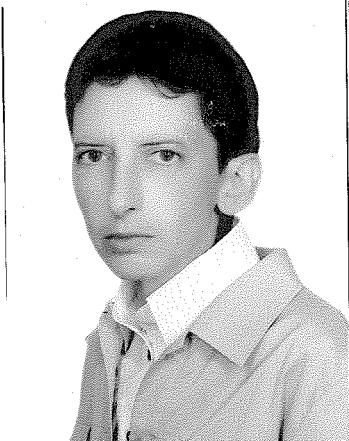

ІДЕЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У ТВОРЧОСТІ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

В. ТИМОШЕНКО

*доктор юридичних наук, професор
(Національна академія внутрішніх справ)*

Актуальною проблемою сучасної юридичної науки є розробка ефективних механізмів забезпечення і захисту прав і свобод людини і громадянина. Мабуть жодна інша наукова проблема не має такого величезного соціально-політичного значення, як проблема прав і свобод. Свобода людської діяльності, самовираження особи, взаємовідносин свободи волі і права — фундаментальні проблеми всієї історії людства. У різні епохи політико-правові мислителі намагалися дати відповідь на ряд питань, що стосуються правового становища людини у державі. Значимою ця проблема стала і для прихильників доктрини правової держави, в основу якої покладено принцип вільного розвитку особи, її захищеності державою. Одним із таких теоретиків правової держави був Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920) — видатний український правознавець, філософ, історик, доктор права, професор, академік УАН. Людина як вільна особистість, у вченні Б. Кістяківського, є визначальним принципом соціального дослідження, вихідною точкою у розумінні сутності та призначення держави.

До теоретичної спадщини Б. Кістяківського вже зверталися представники багатьох галузей соціальних наук, перш за все філософи, юристи, політологи, історики. Серед них: Ю. Агєєв, М. Василенко, Ю. Давидов, Л. Депенчук, Н. Жукова, В. Зорькін, М. Казмер, С. Львов, С. Максимов, О. Меленко, М. Попович, А. Фатєєв, А. Фінько, С. Хейман та ін. Їх праці значно сприяли дослідженню ідей політико-правового мислителя. Однак у сфері обґрунтування прав людини досвід Б. Кістяківського ще потребує наукового осмислення. Тому вважаю необхідним звернутися до його доробку ще раз і зосередити увагу на тих питаннях, від вирішення яких певним чином залежить можливість просування по шляху утвердження ідеалів правової держави.

Б. Кістяківський дотримувався неокантіанських поглядів. Відповідно, право розглядав передусім як етичну цінність, вважаючи, що правові норми ґрунтуються на етичній свідомості людини. Пов'язуючи встановлення правових норм із закріпленням у свідомості людей впевненості у необхідності визначених дій, зазначав, що правові норми виражають певну по-

винність. В основі повинності лежить усвідомлення того, що певні дії мають бути здійснені. Це виявляється у встановленні людьми соціальних норм. Крім етичної сторони права, для Б. Кістяківського важливе значення має вивчення його соціальної природи, в якій виявляється суспільне значення юридичних інститутів. Як прихильник фрейбурзької, або баденської школи неокантіанства, він вважав, що результат, досягнутий за допомогою методів, перенесених з природничої сфери в соціологію, є обмеженим. В історичних процесах поряд з необхідністю значне місце посідають стихійні та свідомі дії людини, обумовлені рівнем суспільної культури. Право є найвагомішим виразником культури суспільства. Спираючись на «філософію культури» Г. Зіммеля та ідеї Г. Ріккєрта про зв'язок права і культури, Б. Кістяківський дійшов висновку, що саме право, завдяки діям людей, які усвідомлюють свій обов'язок, перетворює соціально необхідне на обов'язкове.

З неокантіанських позицій розглядав Б. Кістяківський і індивіда, який має внутрішню, абсолютну цінність, може співпрацювати або навіть впливати на політичні та соціальні події. Участь індивіда у формуванні законів або норм забезпечить загальну свободу суспільства та індивідуальну свободу людини [1, 125]. При цьому всі елементи суспільства розглядав як інструменти забезпечення прав людини, як найвищої цінності. Разом з тим Б. Кістяківський сподівався, що індивід і суспільство стануть рівнозначними елементами, що відбудеться їх об'єднання в єдине ціле і кожний з них, як закінчене ціле, доповнюватиме іншого, однак не обмежуватиме чи знищуватиме іншого. Така система забезпечить свободу як індивіду, так і

суспільству. Керуючись принципом індивідуалізму, вчений доводив, що соціальність невіддільна від індивідуальності. Лише на цій основі можна обґрунтувати свободу особи у суспільстві [2, 9].

На думку Б. Кістяківського, головною проблемою Російської імперії кінця XIX — початку XX ст. було скасування самодержавного правління і заміна його конституційним ладом на основі захисту прав людини. Він мріяв про соціалістичну федеративну конституційну державу, що гарантувала б своїм громадянам забезпечення індивідуальних прав і цілком задовольняла їх потреби. Будь-яке заперечення необхідності конституційного ладу для Б. Кістяківського означало посягання на права індивіда. Умовою ефективної соціалізації нового конституційного ладу була правова держава, де індивід із пасивного спостерігача вольової діяльності царату перетворювався на самодостатнього громадянина. Цей оновлений індивідуалізм на основі оновленого правового визначення і перетворення людини на самоврядного (або самовизначеного) громадянина був фундаментальним принципом доктрини Б. Кістяківського з прав людини. При цьому самовизначення індивіда, на думку вченого, можливе лише за умови, що він набував не лише невід'ємних прав громадянина, а й зазнавав певної психологічної трансформації, після якої ставав не пасивним спостерігачем, а активним учасником державного управління [3, 102, 103, 150, 201].

За Б. Кістяківським, окрема людина є, з певної точки зору, єдиною цілком реальною основою будь-якого суспільного і державного життя. Це можливо у випадку усвідомлення своєї особистості, свого «я», коли людина починає протиставляти себе дер-

жаві, а разом з тим і відстоює перед нею свої інтереси і права. Завдання конституційної держави, яку він отожднював із правовою, — примирити їх інтереси, виробити такі принципи організації, завдяки яким державі та особі відмежовується належна кожному з них сфера самостійної діяльності [4, 283, 284].

Вихідним пунктом теорії правової держави Б. Кістяківського стало визнання у душі неокантіанства схильності людини до ідей соціалізму, закладених в її душі. При цьому соціалізм розумів як торжество ідей «належного», «необхідного» і «справедливого». У цьому бачив прояви вищої культури. Б. Кістяківський виступив засновником соціокультурного підходу в теорії права.

Розвиваючи класичну ідею солідаризму, вважав завданням держави досягнення загального блага і справедливості. Відповідно до ідеї справедливості кожній людині має бути гарантоване право на гідне існування. Підставою цього права вважав почуття власної гідності людини, що передбачає захист її економічних і політичних прав. Простеживши дослідження цієї проблеми у працях П. Новгородцева та Й. Покровського, Б. Кістяківський дійшов висновку, що вказані вчені не розкрили дійсної юридичної сутності цього поняття, вони не з'ясували його функцію в системі суб'єктивних публічних прав, розглядали його лише як моральний імператив. Послідовне вирішення цього питання з моральної та релігійної точок зору дав ще В. Соловйов, який доводив, що держава має примусово забезпечити кожному мінімум матеріального благополуччя як необхідну умову гідного людського існування, але керується держава при цьому мотивами жалості й любові. Цілком справедливо стверджує Б. Кістяківський, що ця точка зор-

у приводить до результатів, протилежних тим, до яких прагнули автори, що застосували такий підхід. Не підлягає сумніву, що суспільство, члени якого мусять розраховувати на благодійність і милість, буде заснованим на аморальних принципах, оскільки в ньому людська особистість не буде мати повагу, достоїнство і цінність. Мета соціального розвитку не в тому, щоб всі члени суспільства перетворились на осіб, що розраховують на милосердя і благодіяння з боку суспільства. За словами Б. Кістяківського, не завдяки почуттю жалості, а в силу самої природи правової організації за нормального соціального ладу кожній людині має бути гарантовано право на гідне людське існування, що слугує підставою для цілого ряду правових претензій особи. Необхідно, щоб кожна людина могла заявити претензію, лише тоді вона буде вільною [4, 344].

Обґрунтовуючи права і свободи людини і громадянина, Б. Кістяківський виходив із того, що особа і сукупність осіб, або суспільство, становлять основу як права, так і держави. Державні інтереси жодним чином не повинні цілком поглинати інтереси окремих осіб. Окрема особа не є лише засобом для держави, її не можна вважати лише належністю держави. Навпаки, особа є основою будь-якого суспільного і державного життя. Там же, де особа є лише засобом для держави, там держава перетворюється на деспота, влада якого набуває характеру чистої сваволі. Такий деспотичний характер має абсолютно монархічна держава. Тут інтереси держави і правлячих осіб — все, а підданого — ніщо. За його словами, правовою держава може стати лише в тому разі, якщо в ній визнається принцип незалежності людської особистості від держави і її пріоритетне значення стосовно останньої [5, 535].

Б. Кістяківський впевнено доводив, що для встановлення правового порядку й усунення державного деспотизму однієї лише участі народу у законотворчості й у контролі за виконанням законів недостатньо. Навіть за демократичних форм народовладдя народ, або його уповноважені, можуть перетворювати свою верховну владу на абсолютну або деспотичну. Деспотизм же більшості і, зокрема, народу, може бути не менш жорстоким, ніж деспотизм однієї особи, монарха, адже більшість вважає себе більш безгрішною, ніж кожна людина окремо. В одній людині швидше заговорить совість і любов до інших людей, ніж до натовпу, який фанатично захоплений якоюсь ідеєю. Отже, на думку вченого, народовладдя не може захистити громадян, їх особистість і свободу від деспотизму. Вихід із такої ситуації він бачить у встановленні правового порядку, за якого буде обмежено саму державну владу. У правовій державі верховна державна влада, навіть якщо вона цілком належить народу, не абсолютна, а обмежена, їй визначено певні межі, які вона не може переступити. Ці межі створюються певними принципами або правовими відносинами, які державна влада не може порушувати. Так, держава не може порушувати або обмежувати суб'єктивні права своїх громадян. Свобода особистості й усі права, що з неї випливають, непорушні для держави і невід'ємні для окремих громадян [5, 536].

Розвиваючи ідею природного права, Б. Кістяківський стверджував, що невід'ємні права людини не створюються державою, вони за самою своєю суттю безпосередньо надані особі. Серед цих прав він виділяв свободу совісті, свободу слова усного і друкованого, свободу спілок і свободу зібрань, для проведення яких, однак,

повинно бути встановлено певні форми. Б. Кістяківський застерігав, що всі ці і багато інших свобод і прав, як, наприклад, свобода професій, свобода пересування, право на добре і незапльомане ім'я, і, в результаті, всі громадянські права виявляться ілюзією, якщо у правовій державі не буде встановлено недоторканність особи. Прямим доповненням принципу недоторканності особи вважав недоторканність житла і таємницю листування. Завдяки невід'ємним правам і недоторканності особи державна влада у правовій, або конституційній, державі не тільки обмежена, а й строго підзаконна. Саме права людини обмежують державну владу.

Б. Кістяківський стверджував, що правові принципи, які ґрунтуються на абсолютній цінності індивіда для суспільства, мають бути непорушними навіть у випадку революцій. На його глибоке переконання, ідею революції не можна ставити вище правової основи, яка гарантуватиме права людини. Тут позиція Б. Кістяківського чітко протистоїть точці зору відомого історика і юриста С. Котляревського (1873–1939), який доводив, що держава не може стати правовою до кінця завдяки інстинкту політичного самозбереження, який властивий будь-якій життєздатній державі незалежно від форми правління. За його словами, кожна держава приречена нести більш або менш тяжкі жертви для забезпечення своєї безпеки. Ці жертви виражаються нерідко в обмеженні певних прав громадян. Адже держава, якою б не була її форма або соціальний склад, не віддасть себе на загибель лише для того, щоб проявити свою відданість правовим началам [6, 388, 403].

С. Котляревський переконаний, що держава в найвищих своїх формах все ж розрахована на глибокі недоскона-

лості людської природи. (У цьому полягає внутрішня суперечність ідеї «до-сконалої держави». Держава може бути такою лише при достойних членах державного союзу, але останнім держава не була б потрібною). Цією недосконалістю правлячих і підвладних та об'єктивною необхідністю, що виникає в кожній державі, пояснюється і неможливість для держави стати правовою до кінця. Правова держава для С. Котляревського залишилась ідеалом, досягнути який неможливо, але до якого слід прагнути.

Всупереч цьому, Б. Кістяківський наполягав, що в розвинутій конституційній або правовій державі не лише забезпечення життєдіяльності за нормальних обставин, а й просування вперед, тобто удосконалення її організації, у тому числі діяльність у кризових ситуаціях, обов'язково має здійснюватись у правових формах.

Не можна погодитись, що така ідея може бути цілком реалізована на практиці. Перешкодою цьому є не лише відсутність фактичних гарантій для підтримки панування права, а й рівень правосвідомості населення, який, як показують реалії сьогодення, залишає бажати кращого. Отже, ут-

вердження всіх ідеалів правової державності може бути тільки відносним, їх повне досягнення неможливе, але цілком можливий рух по шляху досягнення вказаних ідеалів.

Таким чином, ідея прав людини у творчості Б. Кістяківського розглядалася у безпосередньому зв'язку з процесом поширення загальнолюдських цінностей, в межах якого правове і моральне становлення держави збігалося. Мислитель виходив із того, що, перше, кожна людина має права та обов'язки за умови належного функціонування держави, її органів. По-друге, людина може змінювати свою позицію — від пасивного спостерігача до активного самодостатнього громадянина. Тут важливо усвідомлення значення особистих моральних принципів, що необхідно для управління власною поведінкою. Якщо людина не має дисципліни внутрішньої та сприймає закон не як правову необхідність, а як неминуче зло, вона потребує дисципліни зовнішньої. Підняття на належний рівень правової свідомості — це умова, що забезпечує можливість наближення до ідеалів правової держави, а значить і забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Кістяковский Б. А. В защиту права // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. — 3-е изд. — М., 1909. — С. 125—155.
2. Жукова Наталія Володимирівна. Філософсько-світоглядні засади соціально-політичної концепції Б. Кістяківського : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2005. — 19 с.
3. Хейман С. Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / пер. з англ. — К., 2000. — 304 с.
4. Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Кістяковский Б. А. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В. Сапова. — СПб., 1999. — С. 7—414.
5. Кістяковский Б. А. Государственное право (общее и русское) : лекции Б. А. Кістяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Кістяковский Б. А. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В. Сапова. — СПб., 1999. — С. 417—571.
6. Котляревский С. А. Власть и право. Проблема правового государства. — М., 1915. — 419 с.

Тимошенко В. І. Ідея прав людини у творчості Б. Кістяківського

Анотація. Визначаються філософські основи та методологічні підходи Б. Кістяківського до дослідження політико-правових явищ. Розглядаються його погляди стосовно прав людини у пра-

вовій державі. Акцентується увага на особливостях обґрунтування вченим доктрини правової держави.

Ключові слова: право, свобода, права людини, правова держава, неокантіанство.

Тимошенко В. И. Идея прав человека в творчестве Б. Кистяковского

Аннотация. Определяются философские основы и методологические подходы Б. Кистяковского к исследованию политико-правовых явлений. Рассматриваются его взгляды относительно прав человека в правовом государстве. Акцентируется внимание на особенностях обоснования доктрины правового государства.

Ключевые слова: право, свобода, права человека, правовое государство, неокантианство.

Tymoshenko V. The idea of human rights in the work of B. Kistiakivskyi

Annotation. Defined philosophical foundations and methodological approaches B. Kistiakivsky to study the political and legal phenomena. We consider his views on human rights in the state of law. Focuses on the characteristics of scientists study the doctrine of law.

Key words: rights, freedoms, human rights, rule of law, neo-Kantianism.